

The Gleaner

Vol 26 (2008)

Πώς «βρέθηκαν» στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μια υπόθεση

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.77](https://doi.org/10.12681/er.77)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2008). Πώς «βρέθηκαν» στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μια υπόθεση. *The Gleaner*, 26, 287–292. <https://doi.org/10.12681/er.77>

ΠΩΣ «ΒΡΕΘΗΚΑΝ» ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΤΟ 1779
Ο NEWTON, Ο WOLFF ΚΑΙ Ο BOERHAAVE

Μία υπόθεση

Ο ΤΡΙΚΚΗΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ όταν συνάντησε το 1779 στα Τρίκαλα τον Jacob Jonas Björnsthål του μίλησε για τον Newton, τον Wolff, τον Boerhaave «και για άλλους».

Μολονότι η αναφορά του Σουηδοῦ περιηγητῆ εἶναι ρητὴ καὶ ἡ πληροφορία ποὺ δίνει γιὰ τὴν ἐνημερότητα τοῦ Τρίκκης Ἀμβρόσιου σὲ ἐπιστημονικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς του ἀναφέρεται ἀπὸ σχεδὸν ὅλους ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ταξίδι τοῦ Björnsthål στὴ Θεσσαλία, δὲν ἔχει διατυπωθεῖ, ὅσο γνωρίζω, κάποια ὑπόθεση γιὰ τὸν πιθανὸ δίαυλο τῆς πληροφοροφόρησης τοῦ Ἀμβρόσιου στὰ θέματα αὐτά. Μὲ ἄλλα λόγια στὸ εὐλόγο ἐρώτημα: ἀπὸ ποιά πηγὴ γινώριζε ὁ ἐπίσκοπος Τρίκκης τὸν διάσημο Ἕλληνο μαθηματικὸ καὶ φυσικὸ, τὸν Isaak Newton, τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο καὶ μαθηματικὸ, τὸν Christian Wolff καὶ κυρίως τὸν Ὁλλανδὸ ἰατρὸ καὶ χημικὸ Hermann Boerhaave —γιὰ νὰ μείνουμε στὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα ρητὰ ἀναφέρει στὴ μαρτυρία του ὁ Σουηδὸς περιηγητῆς—, δὲν ἔχει δοθεῖ ἀπάντηση.

Θυμίζω ἐδῶ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Björnsthål δίνοντας τὸ πανομοιότυπο τῆς σελίδας ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου του στὰ σουηδικὰ στὴν ὁποία ἀφηγεῖται τὰ τῆς συνομιλίας του μὲ τὸν ὀρθόδοξο ἀρχιερέα· θυμίζω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ μαρτυρία του ἔγινε γνωστὴ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ καὶ διατυπώνω τὴν ὑπόθεσή μου γιὰ τὸ πῶς ὁ Ἀμβρόσιος μποροῦσε νὰ εἶναι ἐνημερωμένος γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ διάσημα ὀνόματα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης.

I

Γεννημένος σὲ μιὰ περιοχὴ κοντὰ στὴ Στοκχόλμη τὸ 1731, ὁ Björnsthål ταξίδεψε σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν Εὐρώπη (Γαλλία, Ἰταλία, Ἑλβετία, Γερμανία, Ὁλλανδία καὶ Ἀγγλία) καὶ στὴ συνέχεια θέλησε νὰ ἐμπλουτίσει τὶς ταξιδιωτικὲς του ἐμπειρίες ἐπισκεπτόμενος τὴν Τουρκία καὶ τὴν Ἑλλάδα —«Turkiet, och Grekland», ὅπως ἀναφέρονται στὸ σχετικὸ τμῆμα τοῦ ἔργου του. Πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1781.

Τὰ ταξιδιωτικὰ του ἀπομνημονεύματα μὲ τὸν τίτλο «Resa» (Ταξίδι), δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα σὲ ἔξι τόμους, ἀπὸ τὸ 1780 ὠς τὸ 1784, στὴ Στοκχόλμη. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιήγησή του στὴ

Θεσσαλία τὸ 1779, πὸ εἶχαν δημοσιευτεῖ στὸν πέμπτο τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου στὰ σουηδικά, μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Μυστακίδη ἐκδόθηκαν τὸ 1979 στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸν τίτλο *J. J. Björnståhl, Τὸ ὄδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*.¹ Στὸ δημοσίευμα ὁ μεταφραστὴς ἐμφανίζεται μὲ τὸ ψευδώνυμο «Μεσεβρινός».²

Ἐναφορὲς γιὰ τὸν Björnståhl στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ὑπῆρχαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα σὲ δημοσιεύματα τοῦ Νίκου Βέη,³ ὡστόσο ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Christian Callmer, πού, μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ι. Θ. Κακριδῆ, δημοσιεύτηκε τὸ 1953 στὴ *Νέα Ἑστία*⁴ καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Μακεδονικά*.⁵ Στὴ συνέχεια ὁ Ἀντώνης Μυστακίδης ἄρχισε νὰ δημοσιεύει σὲ περιοδικὰ τμῆματα ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ «Ὀδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας», πού θὰ δεῖ ὀλοκληρωμένη τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ὅπως εἶδαμε, τὸ 1979: στὸ περιοδικὸ *Καινούργια Ἐποχὴ* δημοσίευσε ἓνα τμῆμα τῆς τὸ 1962⁶ καὶ ἓνα ἄλλο τὸ 1976 στὴ βραχύβια περιοδικὴ ἔκδοση *Κείμενα τοῦ Βόλου*.⁷ Στὸ μεταξὺ, τὸ 1973, ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος

1. Τὸ δημοσίευμα ἀποτέλεσε τὸ ἕκτο στὴ σειρὰ («Ἑλληνοσκανδιναβικὴ Βιβλιοθήκη»). Ἔχω τὴν τύχη νὰ ἔχω στὰ χέρια μου, ἀπὸ τὴ φιλικὴ προσφορὰ τοῦ Φάνη Ι. Κακριδῆ, τὸ ἀντίτυπο πού ὁ μεταφραστὴς δώρισε στὸν Ι. Θ. Κακριδῆ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1980 μὲ μιὰ θερμὴ ἀφιέρωση.

2. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικὰ φιλολογικὰ ψευδώνυμα*, Ἀθήνα 1969, σ. 53 καὶ σ. 105 [= 2005, σ. 82 καὶ 302].

3. Βλ. τὶς ἀναφορὲς στὸν Σουηδὸ περιηγητὴ τοῦ Νίκου Βέη στὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη Κ. Σταυρόπουλου «Οἱ περιηγήσεις στὴ Θεσσαλία τῶν Σουηδῶν J. J. Björnståhl (1779) καὶ A. F. Sturtzenbecker (1784). Αὐτόγραφα τους σὲ κώδικες μοναστηριῶν καὶ χρονολογικὰ σημειώματα τῆς ἐποχῆς. Προεκτάσεις πάνω σὲ προβλήματα μελέτης τοῦ περιηγητισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», *Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 25 (1982), 431-433.

4. Christian Callmer, «Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Björnstaahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλία στὰ 1779», *Νέα Ἑστία* 54 (1953), τχ. 629, 1305-1312.

5. Στὸν τόμο 3 (1954), 103-115 μὲ κάποιες ἀλλαγὲς στὸν τίτλο τοῦ ἀρθροῦ («Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Jacob Jonas Bjoernstaahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Μακεδονία —ἀντὶ στὴ Θεσσαλία— στὰ 1779») καὶ ἀνάτυπο μὲ δικὴ του σελιδαρίθμηση. Ἐνα μικρὸ τμῆμα του ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὶς τελευταῖες σελίδες (138-140) τῆς μετάφρασης στὰ ἑλληνικά τοῦ Ὀδοιπορικὸ τοῦ Björnståhl (γιὰ τὸ δημοσίευμα βλ. ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο).

6. «Σουηδία. Γράμμα ἀπὸ τὸ Βόλο, 1779 τοῦ Jacob Jonas Björnståhl», *Καινούργια Ἐποχὴ* 7, τχ. 26 (1962), 241-250· τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὶς σελίδες 33-44 τοῦ βιβλίου.

7. «J. J. Björnståhl. Ὀδοιπορικὸ ἀπὸ τὴ Λάρισα στὰ Τέμπη, 10-27 Ἰουνίου 1779», *Κείμενα τοῦ Βόλου* τχ. 1 (1976), 7-13· τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὶς σελίδες 120-137 τοῦ βιβλίου.

εἶχε ἀναφερθεῖ καὶ αὐτός, στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου του *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, στὸ ἑλληνικὸ ταξίδι τοῦ Björnsthål.⁸ Στὸ θέμα τῆς περιήγησής του στὴ Θεσσαλία θὰ ἐπανέλθει μὲ νέα στοιχεῖα ὁ Ἀριστοτέλης Σταυρόπουλος μὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο τὸ 1982 στὸ *Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*.⁹

II

Τὸν Μάρτιο λοιπὸν τοῦ 1779, ὁ ἑλληνομαθὴς Σουηδὸς περιηγητὴς ἔφτασε στὰ Τρίκαλα καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν τοπικὸ ἀρχιερέα, τὸν ἐπίσκοπο Τρίκκης. Μὲ δέχτηκε μὲ μεγάλη εὐγένεια, δηλώνει ὁ Björnsthål καὶ συνεχίζει: ἡ συζήτησή μας πέρασε ἀμέσως σὲ θέματα παιδείας καὶ στὸν ἱεράρχη φάνηκε ἀρκετὰ παράξενο ὅτι στὸν μακρινὸ Βορρὰ μαθαίνουμε τὰ ἑλληνικά. Τοῦ «φάνηκε τόσο παράδοξο ποὺ μιλοῦσα ἑλληνικά, ὅσο ἀπροσδόκητο ἦταν καὶ γιὰ μένα, ἀκούοντας ἱεράρχη στὴν Ἑλλάδα νὰ μιλᾷ γιὰ τὸν Ἰσαὰκ Νέφτωνα — ἔτσι πρόφερε στὰ ἑλληνικά ὁ μητροπολίτης τὸ ὄνομα τοῦ Newton».¹⁰ Ὁ Ἀμβρόσιος ὅμως τοῦ μίλησε καὶ γιὰ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο καὶ μαθηματικὸ Χριστιανὸ Βόλφ (Wolff) ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Ὁλλανδὸ ἰατρὸ καὶ χημικὸ Χέρμαν Μπουρχάβε (Boerhaave) («καὶ [γιὰ] ἄλλους», σημειώνει ὁ Björnsthål, καὶ συνεχίζει: «τοῦ ὑπέδειξε νὰ προσθέσει στὰ μεγάλα αὐτὰ ὀνόματα καὶ τοῦ φὸν Λιννέ»)¹¹ πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν σύγχρονό τους διάσημο Σουηδὸ βοτανολόγο Carl von Linné — ἢ Linneus στὴ λατινικὴ ἔκφορα τοῦ ὀνόματός του — ποὺ γεννήθηκε τὸ 1707 καὶ πέθανε ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ συνάντησή του στὰ Τρίκαλα τῶν δύο ἀνδρῶν, τὸ 1778.

III

Τὸ πανομοιότυπο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποδίδει τὴ σελίδα 98 τοῦ πέμπτου τόμου τῶν ταξιδιωτικῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Björnsthål στὰ σουηδικὰ — εἶναι ἡ ἔκδοση ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μυστακίδης γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικά ὅ,τι ὀνόμασε («Τὸ ὀδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας»). Στις τελευταῖες γραμμὲς τῆς σελίδας ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Newton, τοῦ Wolff καὶ τοῦ Boerhaave τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Björnsthål, τοῦ τὰ ἀνέφερε ὁ Τρίκκης Ἀμβρόσιος στὴ συνομιλία τους.

⁸ Ἀς σημειωθεῖ πάντως πῶς ὁ Ἀμβρόσιος δὲν πρέπει νὰ ὀνόμασε τὸν

8. Ἀθήνα 1973, σ. 426-438.

9. «Οἱ περιηγήσεις στὴ Θεσσαλία...», σ. 427-459.

10. Χρησιμοποίησεν τὴ μετάφραση τοῦ Ἀντώνη Μυστακίδη.

11. Στὴ σουηδικὴ ἔκδοση τὰ σχετικὰ στὴ σ. 98 τοῦ πέμπτου τόμου (βλ. τὸ πανομοιότυπό της στὴν ἐπόμενη σελίδα) καὶ σ. 67 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης· βλ. πρὶν κάτω στὸ κείμενο κάποιες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἑλληνας μεταφραστὴς ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικά τὸ ὄνομα τοῦ Newton, ποὺ ὁ Ἀμβρόσιος τὸν ὀνόμαζε («Νεύτωνα»).

98 J. J. BJÖRNSTÅHLS RESA; DEL 5.

landet igenom sina penningar; hvarmedelst de till och affätta de Turkiike *Agas* eller Höfdingarne. Den konstige Greken förstår alltid at formera sig partier, hälft när han har penningar. Grekerne få dock icke bruka vapen; de töras ej gå ut på gatan med annat vapen, än en liten knif; då Turkarne däremot äga frihet at nyttja alla slags gevärf. I Staden äro ock Judar; men få och fattige, få at de icke en gång hafva någon Rabbin här. Nästan inga Franker äro här bosatte. Jag träffade endast en, nemligen en Frank Medicus eller Apothekare, hemma ifrån Provence, benämd *Mazon*, hvilken vistats här 2 å 3 år och har satt sig ned här, ehuru han för ingen del var nögd med orten. Denne Man ägde vackra infigter och visade mig mångfaldig höflighet. Desutom var här en Grekisk Medicus ifrån Morea, benämd *Barozzi*, som på visst sätt kunde anses såsom half Frank, emedan han studerat i Venedig. *Trikkala* är en osund plats, både i anseende til luften, vatnet och födan; däraf nödgas de fleste Invånare om sommaren utflytta på landet, om de vilja undgå sjukdomar. Jag besökte genast Årke-Biskopen af *Trikkala*. Prelaten ledde väl instängd för almännas rädfans skul; men emottog dock mit besök, och det med all höflighet. Discoursen föll naturligt vis straxt på lärda saker, och förekom det Hans Högvördighet nog underligt, huru man förstår Grekiska längst bort i Norden. Han ägde eljest både Bibliothek och kunskaper. Så besynnerligt det förekom honom at höra mig tala Grekiska, likaså oväntat blef det äfven för mig, at af en Prelat i Grekland höra talas om *Iaac Newton*, så kallade han *Newton*, om *Wolf*, om *Boerhaave* m. m. Jag lärde honom

Newton («Νέφτων»), όπως ο δημοτικιστικός ζήλος του Μυστακίδη το απέδωσε στα ελληνικά, αλλά πιθανότατα («Νεύτων»). Ο Σουηδός ακροατής του έγραψε βέβαια τη λέξη με το γράμμα f («Nefton») αλλά θεωρώ πως αν ο Άμβρόσιος έγραφε τη λέξη θα χρησιμοποιούσε τη δίφθογγο eu. Για τον τρόπο άλλωστε που ο Άμβρόσιος χρησιμοποιούσε — και έγραφε — την ελληνική γλώσσα την εποχή που συναντήθηκε με τον Σουηδό περιηγητή διαθέτουμε ένα ισχυρό τεκμήριο: την ιδιόγραφη αφιέρωσή του στο αντίτυπο της *Παλαιάς και Νέας Γεωγραφίας* του Μελετίου που δώρισε το 1779 στον Björnsthål. Στο αντίτυπο που σώζεται ως σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Ουψάλας διαβάζουμε:¹²

«Αιτήσει του περιηγητού κυρίου Ίακώβου Σβέτζου δεδώρηται τῇ αὐτοῦ φιλομαθείᾳ ἡ παρούσα βίβλος παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Τρίκκης Ἀμβροσίου, ὅπως ἔχη καὶ ἐν τῇ βίβλῳ ταύτῃ ἀμυδρῶς καθορᾶν, ὅσα πρότερον αὐτοῖς ὕμμασιν ἀκριβέστερον ἐθεάσατο, ἐν τῷ διέρχεσθαι τὴν γῆν δωδεκαετίαν ὄλην: 1779: μαρτ: 22:»

IV

Στον Σουηδό περιηγητή προκάλεσε μεγάλη εντύπωση το γεγονός πως ένας Έλληνας ιερωμένος, ο οποίος μάλιστα ζούσε στα τουρκοκρατούμενα Τρίκαλα, γνώριζε τα τρία αυτά διάσημα ονόματα της ευρωπαϊκής επιστήμης.

Δεν προκαλεί βέβαια σήμερα την ίδια εντύπωση, καθώς γνωρίζουμε πως στα 1779 το όνομα του Νεύτωνα και του Βόλφ δεν ήταν ονόματα άγνωστα σε ένα λόγιο κοινό. Την περιέργειά μας προκαλεί το γεγονός ότι ο Άμβρόσιος, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τις σπουδές του έκανε και το περιβάλλον μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε ή πνευματική του προσωπικότητα,¹³ ανέφερε εκτός από τα δύο αυτά ονόματα και εκείνο του Όλλανδοῦ Hermann Boerhaave. Ποιός ήταν άραγε ο δίαυλος της πληροφορήσής του; Τα ακόλουθα στοιχεῖα με οδηγούν στην υπόθεση πως ο Νικόλαος Ζερζούλης ήταν πιθανόν εκείνος που τον είχε ενημερώσει.

Ο Άμβρόσιος, πριν εκλεγεί το 1764 επίσκοπος Τρίκκης, ήταν πρωτοσύγγελος του μητροπολίτη Λαρίσης, ο οποίος όμως έδρευε τότε στα Τρίκαλα, την Τρίκκη. Στη σχολή της πόλης αυτής ο Νικόλαος Ζερζούλης δίδαξε «ὑπὲρ τὰ 12 ἔτη», δηλαδή στο διάστημα από το 1735/1736 ca. ως το 1748, και ενδεχομένως ο Άμβρόσιος υπῆρξε μαθητής του. Η σχέση που θα αναπτύχθηκε μεταξύ δασκάλου και μαθητή είναι πιθανό να συντηρήθηκε και μετά την αποχώρηση του Ζερζούλη από την Τρίκκη, κα-

12. Βλ. Christian Callmer, «Ο Σουηδός ανατολιστής...», *Νέα Ἐστία* 54 (1953), τχ. 629, σ. 1307 [= *Μακεδονικά*, σ. 107].

13. Βλ. το ἀμήχανο βιογραφικό σημείωμα που του αφιερώνει ο Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 7.

θώς τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἀμβρόσιου παρέμειναν ζωντανὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του καὶ τὴν ἀνοδοῦ του στὸν ἀρχιερατικὸ βαθμὸ. Τὴν ἐκτίμησή αὐτὴ μᾶς τὴν ἐπιτρέπει ἡ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει στὸν Ἰωάννη Πέζαρο, διακεκριμένο δάσκαλο στὸν Τύρναβο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1786 — ἐπτὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Σουηδὸ περιηγητὴ — παρακαλώντας τον νὰ τοῦ «ἐξηγήσῃ τὸν 182 παράγραφον ἐν τῷ περὶ ἀναλογιῶν τοῦ μαθηματικοῦ τοῦ κύρ Εὐγεν(ίου) καὶ τὸν 186 καὶ 187 αὐτόθι».¹⁴

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔρευνα τοῦ Κώστα Πέτσιου, ὁ Ζερζούλης ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικά, μὲ μακρὰ σχόλια, τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Peter van Musschenbroek, *Elementa Physicae*. Χρησιμοποίησε τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴ Νάπολι τὸ 1745 καὶ ἡ μετάφρασή του θὰ πρέπει νὰ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1760. Στὸ ἔργο κυριαρχεῖ βέβαια ὁ Νεύτων καὶ ἡ θεωρία του ἀλλὰ στὰ σχόλια τοῦ Ζερζούλη περνοῦν τὰ ὀνόματα καὶ τοῦ Βόλφ, καὶ τοῦ Μπουρχάβε καὶ ἄλλων.¹⁵

Γιατὶ νὰ μὴν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ποὺ θέσαμε: ὁ δάσκαλός του, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς θὰ διατηροῦσε ἐπιστολικὲς σχέσεις, νὰ ἐνημέρωνε τὸν φλεγόμενο πνευματικὰ μαθητὴ του γιὰ τὰ νεότερα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης;

Πιστεύω, πάντως, ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Björnsthäl γιὰ τὸν Ἀμβρόσιο πρέπει νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τόσο τῶν ἰδεῶν ὅσο καὶ τῶν ἐπιστημῶν γιὰ περαιτέρω ἔρευνες καὶ χρήσιμους συσχετισμούς.¹⁶

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

14. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο Τυρνάβου ποὺ ἀπόκειται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἔχει δημοσιεῦσει ὁ Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, «Πέντε ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς ἐπισκόπων πρὸς τὸν Ι. Πέζαρο τοῦ Τυρνάβου (1783-1786)», *Ἡ Λάρισα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Λάρισα 1997, σ. 117. Ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐπιστολὴ Εὐγένιος εἶναι βέβαια ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ τὸ «Μαθηματικόν» του εἶναι ἡ μετάφραση ἔργου τοῦ J.-A. Segner ποὺ δημοσίευσε στὴ Λιψία τὸ 1767 μὲ τὸν τίτλο *Τῶν μαθηματικῶν στοιχείων αἱ πραγματεῖαι αἱ ἀρχοειδέσταται* (βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVIIIe siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, ἀρ. 668, σ. 69). Οἱ ἀπορίες τοῦ Ἀμβρόσιου ἀφοροῦν ὅσα δημοσιεύονται στίς σ. 97-98 καὶ 99 τῆς ἐντυπῆς ἔκδοσης.

15. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Κ. Θ. Πέτσιου, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) καὶ Petrus van Mussechenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεῖα», *Ὁ Ἐραμιστής* 23 (2001), 55-96· ἰδίως σ. 62-63, 69.

16. Γιὰ παράδειγμα τὸ ὄνομα τοῦ Boerhaave ἀναφέρεται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*. Τὸ ἔργο τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶχε τυπωθεῖ — θὰ ἐκδοθεῖ στὴ Βιέννη τὸ 1805 — ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσή του. Στὴν ἐντυπῆ μορφή ἡ ἀναφορὰ στὸν Boerhaave βρίσκεται στίς σ. 194, 284, 299 σημ. 2 κ.ἄ.